

(11)

DE STAD ARNHEM EN HAAR
NAASTE OMTREK.

De stad ARNHEM is halvemaans gewijze gebouwd op den regter oever van den Rijn, ongeveer een half uur beneden den mond van den IJssel, of de plaats, waar deze rivier zich noordwaarts wendt, terwijl de Rijn westwaarts zijnen loop vervolgt. Zij ligt 17 uren zuid-oostwaarts van Amsterdam, en 12 uren nagenoeg in dezelfde rigting van Utrecht; voorts $12\frac{1}{2}$ uren ten noord-oosten van 's Hertogenbosch; 3 uren ten noorden van Nijmegen; $7\frac{1}{2}$ uren ten noord-westen van Kleef, en $27\frac{1}{2}$ uren ten noord-westen van Dusseldorf; $5\frac{1}{2}$ uren zuid-westwaarts van Zutphen; $8\frac{1}{2}$ uren ten zuidwesten van Deventer, en 12 uren van Zwolle, nagenoeg ten zuiden. — Haar omtrek is ruim drie vieren-deelsuurs gaans.

Het is zeer waarschijnlijk, dat men Arnhem moet houden voor het *Arenacum* der Ouden, waar, in de eerste eeuw onzer jaartelling, het onverwinnelijk geachte *tiende Legioen* der Romeinen in bezetting lag, en door den kloeken CIVILIS aan het hoofd der Batavieren aangetast werd (1). Is dit zoo; dan behoeft men ook naar de naamsafleiding dezer plaats, die trouwens, in de oudste stukken, niet *Arnhem*, naar *Arnem* heet, niet verder te zoeken (2). Zonder de

(1) Zie van Spaen, *Inleiding tot de Hist. van Gelderland*, deel III. bl. 39—57, Verg. *Wagenaars Vaderl. Hist.*, deel I. bl. 176.

(2) Aan eenen oorspronkelijken perkamenten brief van het jaar 1291, in het Provinciaal Archief van Gelderland voorhanden, wordt, in geel was, het oudste zegel van Arnhem gevonden, dat ter onzer kennis is gekomen; het randschrift daarvan luidt: SIGILLVM BVRGENSIVM DE ARNEM.

veelal ijdele gissingen, die hieromtrent gemaakt zijn, te herhalen, willen wij alleen vermelden, dat Arnhem zich buiten allen twijfel op eenen hoogen ouderdom beroemen kan, dewijl het genoegzaam zeker is, dat hier reeds van den tijd der eerste invoering van het Christendom in deze landen eene kerk aanwezig was (3). — In eenen giftbrief van den jare 997 wordt Arnhem genoemd; onder verscheiden andere plaatsjes, wier inkomsten door Keizer otto III. aan het klooster te Elten geschonken werden (4). Toen, en veel later nog, was Arnhem nog geene stad, in dien zin, in welken volgende eeuwen dit woord bezigden. Men verbeelde zich een slot of ridderkasteel, naar de wijze en de behoefte van dien tijd, met hooge muren en torens versterkt, bewoond door eenen edele, die de vrije en in zekere mate onafhankelijke eigenaar is, niet alleen van het daar om gelegen land, maar ook van deszelfs bewoners, en

(3) Het duidt toch, volgens den heer *van Spaen*, in zijn zoo even aangehaald werk, deel III. bl. 56, eenen hoogen ouderdom, ja zelfs eene dagteekening van den tijd der bekeering tot de Christelijke Godsdienst, aan, wanneer de kerkgifte eener plaats het eigendom is van een geestelijk gesticht in een ver verwijderd gewest, — en het was de abdij van Prume in het bisdom Trier, die oudtijds het regt had, om eenen pastoor in de kerspelkerk te Arnhem aan te stellen, en dien, tegen het genot van al de inkomsten en voordeelen dier kerk, bezoldigen moest. Verg. *van Spaen*, t. a. p. deel IV. bl. 213, 214; ook *ald.* bl. 207 en 208 noot 3. -- In het jaar 1609 werden de aanzienlijke goederen, welke de abdij van Prume in dezen omtrek bezat, aan Graaf ERNST KAZIMIR VAN NASSAU-KATZENELBOGEN verkocht, doch deze stond de onder dien koop mede begrepen kerkgifte, of het *jus patronatus*, aan de stad af. Zie *Pontanus*, *Hist. Gelrica*, lib. I. p. 69.

(4) Zie dit stuk bij *Bondam*, *Charterboek van Gelderland*, afd. I. bl. 72 volg.

die over deze , zonder hooger beroep , het regtsgebied uitoefent ; rondom dat slot en rondom de kerspelkerk verbeelde men zich voorts een aantal houten woningen van handwerks- en ambachtslieden , allen in meerdere of mindere mate slaaf , dienstbaar , eigenhoorig , een vrij eigendom van den Heer , even gelijk zijn vee en zijn land — en men zal een denkbeeld hebben van hetgeen Arnhem en andere tegenwoordige steden in de tiende en elfde eeuwen waren. Stelt men zich nu , in plaats van den edelen Heer , een grafelijk ambtenaar voor , die het volk tot ongewone dienst en schatting dwingt , door velerlei afpersingen drukt , regt spreekt naar zijne willekeur , de vruchten van den arbeid en van het zweet der lijfeigenen voor zich zelve en voor zijnen gebiedster ten zorgvuldigste inzamelt , en de bezitters der rondom zijn verblijf bij elkander opgeslagen woningen noodzaakt , om die , ter beveiliging tegen rooverbenden of ander ongeval , met muren of wallen te omgeven ; dan heeft men het beeld voor oogen van hetgeen Arnhem was in de twaalfde en dertiende eeuw , toen de Graaf van Gelre er , waarschijnlijk door aankoop , eigenaar van was geworden. Maar in dezen tijd viel eene groote verandering in den toestand der steden voor , en daarin deelde ook deze plaats. Toen , namelijk , begon een geest van vrijheid , door verschillende gebeurtenissen opgewekt , het volk te bezielen , en verschillende omstandigheden liepen te zamen , om dien geest te begunstigen. De vorsten begonnen nu te zien , dat hetgeen vrije stedelingen , bij den bloei van handel en handtellingen , en daardoor steeds vermeerderende welvaart , hun vrijwillig zouden opbrengen , meer moest bedragen , dan de dienst en de afgeperste schatting van lijfeigenen , en dat zij (terwijl alleen vrijen de wapenen mogten dragen) , om hunne trotsche leenmannen te vernederen , eenen nieuwen stand van vrije ingezetenen moesten scheppen , die hun een

leger van aan hunne dienst verknochte strijders konden bijzetten, Nadat dus Keizers, Koningen en Bisschoppen hierin voorgegaan waren, volgden ook Hertogen, Graaven en Heeren derzelve voorbeeld, en gaven aan verschillende plaatsen stedelijke voorregten; dat is: zij onttrokken de bewoners aan de lijfeigenschap; zij verleenden hun de magt, om ook na hunnen dood over hun vermogen te beschikken; zij waarborgden hen tegen alle willekeurige belastingen; zij gaven hun het regt, om uit hun midden regters en overheidspersonen te kiezen, en naar vaste wetten, naar te boek gestelde keuren, geregeerd te worden; daarenboven beschonken zij hun veelal met jaar- en weekmarkten, met vrijdom van tollën, en diergelijke; met één woord: zij verheieven dorpen (*villae*), of poorten (*oppida*), tot steden of gemeenten (*civitates*) (5). Zoodanige stedelijke voorregten ontving, benevens verscheidene andere Geldersche plaatsen, ook Arnhem, in het jaar 1233, van OTTO II., den toen regerenden Graaf van Gelre en Zutphen (6), en zijn opvolger Graaf REINALD I. bevestigde deze voorregten, uit kracht eener keizerlijke vergunning, in het jaar 1312 (7). Dit een en ander kan men alzoo beschouwen als de eerste grondlegging der stad Arnhem, als de eerste ontluiking der kiem, waaruit zich hare volgende lotgevallen ontwikkelden.

Na dezen tijd deelde Arnhem, even als andere steden,

(5) Verg. onder veel anderen: *Robertson, Hist. de Charles V.*, tom. I. p. 42 et suiv. *Heeren, Gevolgen der Kruistogten*, bl. 107 — 116 en 215 — 234 der Nederd. uitgave. *Van Spaen. t. a. p.* deel II. bl. 205 — 209; deel IV. bl. 225 en volgg.; ook deszelfs *Historie van Gelderland*, deel I. bl. 149 — 152. *Bondam t. a. p.* afd. III. bl. 401 noot *w* en bl. 406 noot *x*.

(6) Zie *Bondam t. a. p.* afd. III. bl. 404 volgg.

(7) *Van Spaen, Historie*, deel I. bl. 416. De brief zelf is mitgegeven door *Pontanus l. l. lib. VI. pag. 182, 183.*

op hare beurt, in de rampen des oorlogs en in de slagen des noodlots. Zij heeft in het bijzonder, in vorige eeuwen, veel door brand geleden, gelijk in de jaren 1364, 1419 en 1425 (8), eene ramp, waaraan de met houten huizen vervulde steden van die dagen zoo ligt onderworpen waren. In 1473 werd zij ingenomen door KAREL den Stoute, Hertog van Bourgondië, aan wien ARNOLD, Hertog van Gelre, om zich te beschermen tegen zijnen zoon ADOLF, door wien hij gevangen gehouden werd, al zijne landen verpand had. KAREL de Stoute belastte Arnhem, bij die gelegenheid, met eene zware brandschatting, en deed al de charters, de waarborgen der oude vrijheden en voorregten behelzende, wegvoeren (9). — Reeds vroeg was Arnhem als koopstad bekend. Over de opbrengst der tollén harer weekmarkt bestond reeds in 1240 een verschil tusschen den Hertog en den Prior der orde van St. Jan (10); in 1334 kwamen hier Vriesche kooplieden, om de jaarmarkt bij te wonen (11), en in 1377 had Arnhem reeds eene haven (12); ook trad de stad, in het jaar 1343, in het beroemde verbond der Hanze, tusschen eenige aanzienlijke steden in Duitschland en de Nederlanden, ter bescherming van den koophandel, gesloten (13), en in 1488 dreven die van Roemerswaal in Zeeland handel op Arnhem (14). — Daar Keizer KAREL V. (toen hij, na

(8) Pontanus, *Hist. Gelrica*, lib. I. p. 70.

(9) Pontanus l. l. Zie ook G. van Hasselt, *oorsprong van het Hof van Gelderland*, bl. 8.

(10) Bondam t. a. p. afd. III. bl. 431.

(11) Dit leert mij de *rekening van den Ambtman [Officiator] van Veluwe van dat jaar*, ter R. K. berustende.

(12) G. van Hasselt, *Arnhemsche Oudheden*, deel II. bl. 6.

(13) *Tegenw. staat van Gelderland*, bl. 44.

(14) *Stads secreta camerae*. fol. 94 verso.

de overige Nederlandsche gewesten onder zijnen sceppter vereenigd te hebben, in 1543 ook Gelderland veroverd had), hier het opperste Gerechtshof vestigde, en naderhand zijn zoon **FILIPS** er de Rekenkamer van Gelderland plaatste, heeft Arnhem aan deze beide vorsten het bezit van die beide belangrijke regerings-kollegiën binnen hare muren te danken gehad (15), welke er ook sedert gebleven, en, bij de verschillende omwentelingen, door departementale of provinciale besturen vervangen zijn. -- Het is buiten het doel van dit werkje, hier de geschiedenis dezer stad verder in bijzonderheden te vermelden: trouwens, daar dezelve in de geschiedenis van geheel Gelderland, en deze weder, sedert de afschudding van het Spaansche juk, in de algemeene geschiedenis des vaderlands als geheel ingeweven is, zou de voorstelling daarvan hier slechts onvolledig en oppervlakkig kunnen zijn.

De Rijn stroomt ten zuiden dicht langs de stads wal. Ook in de veertiende eeuw bespoelde deze rivier de stads muur, maar zij schijnt toen geloopen te hebben op eene plaats, welke thans binnen den omtrek der wallen ligt, in een aantal tuinen afgedeeld en onder den naam van *het weerdje* bekend is, waarvan misschien nog de zich daar langs heen strekkende *Oeverstraat* haren naam ontleent (16). Maar in den aanvang der zestiende eeuw was de Rijn op eenigen af-

(15) *Tegenw. staat van Gelderland*, bl. 444.

(16) Zij wordt in de oudste stukken in het latijn altijd *platea ripuaria* genoemd. -- Toen naderhand de Rijn zijnen loop meer zuidwaarts begon te nemen, ontstond eerst daardoor het weerdje, hetwelk, als zijnde onbedijkt, jaarlijks overstroomd werd en der burgerij tot gemeene weide strekte, tot dat Prins **MAURITS** in 1619, tusschen de Rijn- en de Sabelspoort, den wal deed opwerpen en den muur bouwen. Zie *Kronyk van Arnhem*, bl. 265.

stand van de stad verwijderd, en slechts een strang der rivier kwam digt bij de Sabelspoort: de Rijn zelf liep omstreeks de tegenwoordige scheiding tusschen de thans zoogenoemde Stadsweerd en den Malburgschen polder, wendde zich vervolgens noordwaarts en verder op de hoogte van de Praast, met eene aanmerkelijke bogt, ten westen. Hertog KAREL, de zoon van ADOLF, die ons toen beheerschte, en zich het bezit van Gelderland door het Huis van Oostenrijk hevig betwist zag, had ten dien tijde moeite genoeg, om zich tegen deszelfs aanvallen te verdedigen, en het was ook tot dat einde, dat hij Arnhem, naar de wijze van dien tijd, niet weinig versterkte, en daartoe onder anderen den loop van den Rijn, op kosten der burgerij, weer digter langs de stad deed heen leiden, hetwelk door dezelve, gelijk zich denken laat, niet zonder grooten tegenzin bewerkstelligd werd (17). — Twee beken, een half uur ten noorden van de stad ontspringende, voorzien hare grachten van water: een van deze beken, de *St. Jansbeek* genoemd, loopt ook door de stad en stort zich daarna in den Rijn. — Door middel van eene schipbrug over deze rivier heeft Arnhem gemeenschap met de Betuwe: dit veer, oudtijds eene bezitting van het Kapittel van ST. PIETER te Utrecht, werd in het jaar 1601 door de stad aangekocht, die er twee jaren daarna, tot groot gerief der inwoners, de schipbrug deed leggen (18).

Hier boven noemden wij het getal der inwoners in het schependom, of de buitenwijken van Arnhem: *binnen de*

(17) Verscheiden belangrijke stukken, hiertoe betrekkelijk, zie men bij *G. van Hasselt, Arnhemsche Oudheden*, deel I. bl. 130 en volg. Vergel. deel II. bl. 7.

(18) Dit bleek mij uit het *Raadsignaat der stad Arnhem* van die jaren.

stad beloopt dit een getal van 10,209 inwoners; dus te zamen 13,778 zielen. — Voor het grootste gedeelte dezer bevolking was, in vroegeren tijd, het middel van bestaan hoofdzakelijk verbonden aan het alhier gevestigde Hof en de Rekenkamer, en aan de inwoning van veel aanzienlijke geslachten; gelijk ook aan het verblijf van vermogende vreemdelingen, die, na zich in een der aan zee gelegene gewesten door den handel verrijkt te hebben, binnen deze stad, of op een der buitenverblijven in haren omtrek, hunne woonplaats vestigden, om in deze bekoorlijke streek, gedurende den herfst huns levens, de vruchten hunner nijverheid verdubbeld te smaken. Thans, daar de omstandigheden des tijds dit middel van bestaan grootendeels vernietigd hebben, schijnt zich voor Arnheems ingezetenen eene nieuwe bron van welvaart geopend te hebben. Ik bedoel den zoogenaamden expeditie-handel, die voornamelijk met het naburig Duitschland gedreven wordt en zich onledig houdt, met de verschillende koop- en fabriekwaren van daar naar Holland, en de in Holland aangebrachte overzeesche produkten weder naar de Deutsche handelplaatsen te expedieren; deze handel, die hier thans aan vele handen van allerlei stand werk verschaft, wordt voornamelijk door middel der stoomvaart op de rivieren en der op Keulen, Duisburg, Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage aangelegde veerschepen gedreven, en heeft in de fraaije straatwegen op Utrecht, op Zutphen, en op Amsterdam, een belangrijk hulpmiddel bekomen, terwijl de schepen, in de ruime haven, gedurende den winter, eene meer veilige verblijfplaats hebben, dan zij op den afstand van verscheiden uren, zoo naar boven als naar beneden, vinden kunnen. — Van niet weinig aanbelang is hier ook de handel in de granen, die op de wekelijksche markt van de omliggende dorpen in groote menigte worden aangevoerd, alsmede in den tabak, die, in aanzienlijke hoeveelheid hier om-

streeks groeiende, door de handelaren opgekocht, naar Holland, en verder buitenlands, verzonden wordt.

Behalve eene Katoenfabriek, die in jare 1832 opgerigt is en aan vele handen werk verschaft, zijn hier geene fabrieken, welke bijzondere aanmerking verdienen. Ook zal de vreemdeling te Arnhem geene aanmerkelijke verzamelingen van gewrochten van natuur of kunst vinden, die ook niet elders worden aangetroffen. Intusschen bestaat hier, nevens een bloeiend Departement der Maatschappij: *Tot Nut van 't Algemeen*, een talrijk natuur- en letterkundig Genootschap, in het jaar 1792 onder den naam van *Prodesse conamur* opgerigt, in hetwelk, gedurende de wintermaanden, wekelijks eene wetenschappelijke voorlezing gehouden wordt, alsmede een Genootschap voor *teeken-, bouwen en doorzigtkunde*, hetwelk zich voornamelijk de opleiding van minvermogende jongelingen ten doel stelt.

Sedert eenige jaren is Arnhem in uitwendig aanzien aanmerkelijk toegenomen. De stad zelve is, in 1835, aan de noordzijde uitgelegd; nieuwe straten beslaan de plaats der gesloopte wal en buitenwerken, en der gedempte grachten. In het binnenste gedeelte der stad zijn de luifels en trapswijze opgaande gevels, en wat verder de bouworde der middeleeuwen herinnerde, allengs verdwenen; vele oude huizen zijn door nieuwe vervangen, en weinige plaatsen bevatten thans, naar evenredigheid harer grootte, zoo vele sierlijk gebouwde nieuwe woningen. — Van de aanmerkelijkste der openbare gebouwen volge hier nog een enkel woord.

Op de ruime markt valt aanstonds het *Gouvernements gebouw*, met zijnen breeden modernen gevel, in het oog. Het staat op de plaats, waar zich, in den tijd der Hertogen, het gebouw bevond, in hetwelk deze gewoonlijk diun verblijf hielden, waardoor het toen onder den naam van *Hof*

(*hôtel*) van *Gelre* bekend was (19). Nadat Gelderland onder het beheer van KAREL V. was gekomen, werd dit Hof het gewoon verblijf van deszelfs Stadhouders (20), en ook na de afzwering van het Spaansche bewind werd het, onder den naam van *Prinsenhof*, doorgaans door den Stadhouder gebruikt, wanneer hij te Arnhem kwam. Het was een groot onderwetsch gebouw, gedeeltelijk vernieuwd in 1649, nadat het, in 1589, door een ongeluk met buskruid, voor een gedeelte in de lucht was gesprongen (21). Een vleugel van hetzelfde, naar deszelfs gebruik, de *Kaatsbaan* genoemd, werd in 1547 gebouwd en van tijd tot tijd, onder anderen door de Geldersche Ridderschap, met geestdrift bezocht. Deze baan was toen nog niet overdekt, maar werd, eerst in den tijd van Prins MAURITS, ter zijner uitspanning, met een dak voorzien (22). Het hoofdgebouw van het oude hof der Hertogen en Prinsen werd in de jaren 1803 en 1804 afgebroken, en, nieuw opgebouwd, voor het gewestelijk bestuur in orde gebracht; de kaatsbaan, met de daaraan gebouwde hoofdwacht, heeft men eerst in 1819 zien verdwijnen, om het provinciaal Gouvernements-huis te vergrooten, waardoor ook de markt in schoonheid en ruimte aanmerkelijk heeft gewonnen.

Nog altijd wordt dit anders fraaije plein ontsierd door het *Oude Stadhuis*. Het torentje, dat uit deszelfs nu geheel

(19) *G. van Hasselt, Arnheemsche Oudheden*, deel IV. bl. 171, 172, en *Oorsprong van het Hof van Gelderland*, bl. 13-16.

(20) *G. van Hasselt, Arnheemsche Oudheden*, t. a. p. bl. 172.

(21) *Tegenw. staat van Gelderland*, bl. 447.

(22) Verscheiden bijzonderheden betreffende deze Kaatsbaan vindt men in *G. van Hasselt, Arnheemsche Oudheden*, t. a. p. bl. 197 en volg. Zie ook *Kronyk van Arnhem*, bl. 255.

vervallen Gothischen voorgevel oprees, heeft men bereids voor vele jaren voorzigtigheidshalve afgebroken, en het gansche gebouw, dat niet langer aan zijne vroegere bestemming kon beantwoorden, zal denkelijk eerlang gesloopt worden. Eene kamer in hetzelfde is, tot op den huidigen dag, bekend onder den naam van *Gortze Kamer*, omdat de beruchte Rijksbaron VON GORTZ, het hoofd van eenen geweldigen aanslag tegen GEORGE I, Koning van Engeland, in het jaar 1717, op zijne vlugt uit 's Gravenhage naar Duitschland, hier in hechtenis genomen zijnde, in dezelve bijna vijf maanden gevangen bleef: tot erkenenis voor deze hem door de stad bewezen dienst, zond de Koning haar, vier jaren daarna, zijn levensgroot afbeeldsel ten geschenke (23). Het huis, dat naast dit gebouw gezien wordt, en ook van binnen daar mede gemeenschap heeft, werd in den jare 1592 ten dienste van de toenmalige Gedeputeerde Staten des Veluwschen Kwartiers gesticht en in 1626 aanmerkelijk vergroot; het wordt thans tot verschillende einden gebruikt.

Achter het oude stadhuis verschuilt zich nog het thans zogenoemde *Oude Hof*. Nadat het, door de Staten van Gelderland, gekocht en in den jare 1602 vereerd was aan LODEWIJK GRAVE VAN NASSAU-KATZENELBOGEN, droeg het den naam van *Hof (hôtel) van Nassau*; in 1614 werd het door Graaf ERNST KAZIMIR aanmerkelijk vertimmerd en met hoog-verheven beeldwerk in marmer versierd. Maar

(23) Bijzonderheden wegens de daad van VON GORTZ, zie men bij *Wagenaar, Vaderl. Historie*, deel XVIII. bl. 153--159; en, wegens zijne gevangenschap, in de *Kronijk van Arnhem*, bl. 304 en volg., waarmede verdienen vergeleken te worden de medegedeelde bijzonderheden in den *Algem. Konst- en Letterbode* 1826, deel II. bl. 436 en volg.

weldra veranderde dit gebouw van bestemming; want, in 1648, door de gemelde Staten weder aangekocht zijnde van WILLEM FREDERIK GRAVE VAN NASSAU-KATZENELLBOGEN, Stadhouders van Vriesland, werd het, gedurende anderhalve eeuw, als Kanselarij van Gelderland, door het Hof en de Rekenkamer gebruikt (24), tot dat het, bij de verandering van bestuur, hoofdzakelijk voor de verschillende kamers der Regtbank van eersten aanleg, werd ingerigt.

Niet ver van hier vertoont zich het gebouw, dat vroeger algemeen onder den naam van *het Duivelshuis* bekend was. Het werd, omstreeks het einde der vijftiende eeuw, in den smakeloozen trant van dien tijd, gesticht door den Krijgsoverste MARTEN VAN ROSSEM, die, om zijne woestheid berucht, het branden en blaken het schoonste sieraad van den oorlog noemde; die, voor Hertog KAREL VAN EGMOND strijdende, midden in des vijands gebied, 's Gravenhage durfde overvallen en plunderen; die naderhand, door zijnen en zijns vorigen meesters bittersten tegenstander KAREL V, om zijne dapperheid, met eerbewijzingen werd overloden, en die eindelijk nog Parijs voor den schrik zijns naams deed beven (25). Het hier door hem gestichte gebouw vertoonde voorheen, in den witten voorgevel, schier tallooze afbeeldsels van menschelijke gedaanten, sommige met bokspooten, als saters, andere als gewapende mannen, van velen alleen het hoofd, deels in geheel-, deels in half-verheven beeldwerk. Reeds in 1826 zijn er eenige dier beelden afgenomen geworden. De overige zijn bijna allen

(24) *Kronijk van Arnhem*, bl. 254, 283 en 284. *Arnhemse Oudheden*, deel II. bl. 232 en volgg.

(25) Zie over hem *Pontanus*, l. l. lib. XI. et XII. passim. Het verhaal van zijnen togt naar 's Gravenhage l. l. p. 744 seqq. beloont de moeite der lezing wel.

verdwenen, toen dit gebouw, dat tot 1830 een bijzonder eigendom was, door de stad aangekocht is geworden. Het verkreeg toen een geheel ander aanzien, en werd ingerigt om de dienst van het oude Stadhuis te vervangen. De hoofden en borstbeelden boven de ramen der eerste en tweede verdieping zijn alleen behouden. Onder deze ziet men het beeld van den Stichter zelve, kenbaar door het onderschrift. De andere zijn afbeeldingen van vorstelijke personen, van krijgslieden, van vrouwen. Men bemerkt onder dezelve ook het hoofd van eenen Moorman en dat van eenen Israëliet, het laatste kenbaar, zoo aan de gelaatstrekken, als aan den gepunten hoed (*pileus cornutus*), door welchen de Joden in de middeleeuwen zich moesten onderscheiden. Denkelijk zijn het allen te zamen afbeeldingen van personen, die in den tijd der stichting van het gebouw leefden, en in verbond of vriendschapsbetrekking met den Hertog stonden, of tot zijn hofgezin behoorden. Het hoogste beeld boven de hoofddeur schijnt den Hertog zelve voor te stellen (26).

Digt hierbij is de *Groote Kerk*. Zij werd in haren tegenwoordigen staat opgebouwd in het midden der vijftiende eeuw, toen de eerste steen gelegd is door Hertog ARNOLD, in 1452 (27); van dien tijd af tot op den tijd der hervorming, was zij aan ST. EUSEBIUS geheiligd (28); thans dient zij voor de eerdienst der Hervormden. Vóór 1452 stond op deze zelfde plaats ook eene kerk, die aan den heiligen MARTINUS toegewijd en waarschijnlijk van zeer hooge oudheid (29) was; maar het volk, dat dezen Heilige geen ontzag meer scheen

(26) Verg. de *Verhandeling over het huis van Marten van Rossem* van den geleerden G. van Hasselt, gedrukt in 1780.

(27) G. van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, deel II. bl. 198.

(28) *Pontanus l. l. lib. IX. p. 504.*

(29) Zie hiervoor bladz. 13, noot (3).

te betoonen, liep naar andere kerken, om de mis en de predikatiën te hooren, tot groot nadeel voor deze parochie en niet weinig ergernis van hare voorstanders; daar nu dit misbruik, niettegenstaande een streng bevelschrift van den toenmaligen Paus MARTINUS van den jare 1423 (30), niet geweerd kon worden, besloot men, het nieuw gebouwde Godshuis aan de bescherming van EUSEBIUS op te dragen, wiens overblijfsels uit de abdij van Prume herwaarts werden overgebracht (31). De toren van deze kerk werd eerst in den jare 1650 tot zijne tegenwoordige hoogte van 310 voet gebragt, en twee jaren later met zijn fraai uurwerk en klokkenspel voorzien (32). Behalve een uitmuntend orgel, bevat deze kerk van binnen niets merkwaardigs, dan de fraaije marmeren graftombe van KAREL VAN EGMOND, Hertog van Gelre, waarop zijne levensgrootte beeldtenis geharnasd ligt uitgehouwen. Hij overleed in den jare 1538: zijn ligchaam zelf werd in deze kerk bijgezet, zijn ingewand in het naburig klooster Monnikhuizen, en zijn hart in de kerk van het Minnebroederen of Observanten klooster binnen deze stad. Het laatste werd aldaar, in het jaar 1630, toevalligerwijze wedergevonden (33), en toen deze Broederen kerk, in de maand September 1805, om hare bouwvalligheid, moest afgebroken worden, door de zorg der regering, in den hertoglijken kelder op het koor der groote kerk bijgezet. — Reeds meermalen noemden wij dezen Hertog KAREL, en daar hij, gedurende zijn leven,

(30) Zie hetzelfde bij *Slichtenhorst, Geldersche Geschiedenissen*, bl. 596.

(31) *Pontanus l. l. lib. IX. pag. 504.*

(32) *Raadsignaat van die jaren.*

(33) *Raadsignaat, 10 Maart 1630.* — Zie een extract uit hetzelfde, hiertoe betrekkelijk, hier achter als *bijlage lett. A.*

hier of hieromtrent veelal zijn verblijf hield, zal hij ons op onze wandelingen in dezen omtrek nog dikwijls voorkomen: het is dus welligt niet ongepast, hier bij zijn graf een' enkelen blik op zijn leven te werpen.

De hevige onlusten, die tusschen Hertog ARNOLD, den grootvader van KAREL, en zijnen zoon ADOLF, waren uitgebarsten, en in welke, gelijk doorgaans, ieder der onderdanen partij gekozen had, hadden Gelderland met onrust en woelingen vervuld, en de vorstelijke schatkist uitgeput. Eindelijk had ARNOLD aan Hertog KAREL VAN BOURGONDIE, den magtigsten vorst van dien tijd, die hem tegen zijnen zoon bijstand had verleend, geheel Gelderland moeten verpanden. Deze nam dus, na ARNOLDS dood, gewapenderhand van dit gewest bezit, en hield KAREL, den zoon van ADOLF, in verzekerde bewaring. Maar deze, schoon gevangen, bezat in eene hooge mate de liefde en de toegenegenheid zijner natuurlijke onderdanen, de Gelderschen. Na zonderlinge lotgevallen geraakte hij in vrijheid en werd hij (in het jaar 1492) in Gelderland als Hertog gehuldigd. Maar hier moest hij zich verdedigen, tegen het magtige Huis van Oostenrijk: eerst tegen MAXIMILIAAN VAN OOSTENRIJK (die met de eenige dochter des Hertogs van Bourgondië gehuwd was), daarna tegen deszelfs zoon FILIPS I, eindelijk tegen Keizer KAREL V, en tegen de met dezelve verbonden vorsten: met de magt van één uitgeput gewest moest hij alzoo weerstand bieden aan het vereenigde Bourgondisch-Oostenrijksche huis, dat over Duitschland, over Spanje en over de rijke Nederlanden gebod, en op het laatst ook de vruchten van de ontdekking der nieuwe wereld met derzelve schatten begon te plukken, — en hij deed het eene halve eeuw lang. Veel malen werd hij wel door deze groote overmagt zwaar gedrukt; meer dan eens was hij op het punt om alles te verliezen; eenmaal zelfs zag

hij zich genoodzaakt te bukken, en zijn zwaard aan de voeten des overwinnaars neder te leggen; maar telkens, en ook in het laatst genoemde geval, vond hij redding en uitkomst, niet alleen in de liefde en de trouw zijner onderdanen, in de onverschrokkenheid zijner veldoversten (waaronder de geduchte MARTEN VAN ROSSEM eene der eerste plaatsen bekleedde), in de hulp, die hij van tijd tot tijd uit Frankrijk verwierf, maar ook en wel vooral in zijnen eigenen moed, zijne schranderheid en listige vonden. Van hier, dat hij telkens geduchter was door zijn verlies, meermalen zijnen vijanden groote afbreuk deed en eindelijk zelfs, in het jaar 1528, door den Keizer voor Hertog werd erkend. Intusschen had hij ook Groningen, Vriesland, Drenthe en Overijssel veroverd, zich in het Nedersticht (Utrecht) eenen aanhang verworven en door geheel Holland den schrik zijner wapenen verspreid. Maar bovenmatige heerschzucht en nooit voldane wenschen deden hem die veroveringen in korten tijd ook weder verliezen. Dit griefde hem, en nog meer voelde hij zich diep getroffen door de mislukking van zijn oogmerk, om, na zijn kinderloos overlijden, de opvolging in zijn hertogdom aan den Koning van Frankrijk te verzekeren; want de Staten des lands kozen den zoon des Hertogs van Gulik en Kleef tot zijnen opvolger, en huldigden dezen, nog bij het leven van KAREL, met geestdrift en luide vreugdeblijken, als hunnen toekomstigen vorst. Het verdriet, dat hij hierover gevoelde, voltooidde de ondermijning zijner krachten: hij overleed in den ouderdom van bijna een-en-zeventig jaren. — Zijn opvolger moest, slechts vijf jaren later, voor het geweld der wapenen van KAREL V. zwichten, en van toen af waren onder het bewind van dezen al de Nederlandsche gewesten vereenigd (24).

(34) Zie *Tegenw. staat van Gelderland*, bl. 106 en volg. en *Pontanus*, l. l. lib. XI.

Digt bij de groote kerk, regt over het oude stadhuis, prijkt de *nieuwe Waag*, in den jare 1761, in eenen uitmuntenden smaak, gebouwd (35). — Aan de andere zijde voert een plein, met eene dubbele rij lindeboomen beplant, naar de *St. Walburgs Kerk*, kenbaar aan hare twee evengelijke torentjes. Zie hier wat tot hare stichting aanleiding gaf. — In den aanvang der veertiende eeuw en vroeger, bestond te Tiel, toenmaals onder het gebied des Hertogs van Brabant behoorende, een Kapittel van Kanoniken, (wereldlijken, die, zonder door kloostergeloften gebonden te zijn, naar een voorgeschreven regel in gemeenschap leefden.) Hunne trotschheid en euvelmoed, hun lui en weelderig leven, werd nog steeds gevoed door eene jaarlijksche schatting, welke de burgers van Tiel, om welke reden dan ook, gewoon waren, hun op te brengen. In het invorderen dezer schatting nu waren deze Heeren, sedert eenige jaren, zeer hard en onmeêdoogend te werk gegaan, hetwelk, in den jare 1315, tot eenen volkomen opstand aanleiding gaf, daar de vergramde en te lang reeds getergde burgerij op de Kanoniken aanviel, sommige van dezelve vermoordde, andere, die op den toren zochten te ontkomen, van boven neêr wierp en aan de overige, die uit de stad gevlugt waren, de terugkomst weigerde. Naderhand kwam men echter overeen, dat de Kanoniken, na hunne daar en daaromstreeks gelegene goederen verkocht te hebben, voor altijd de stad zouden verlaten. Zij begaven zich daarop, zoo het schijnt in 1328, naar Arnhem, alwaar zij, zoo door de burgerij, als door Graaf REINALD II, met open armen werden ontvangen, terwijl hun tevens, tot het bouwen van nieuwe woningen en van eene nieuwe kerk, de plaats

(35) *Kronijk van Arnhem*, bl. 309.

aangewezen en onderstand verleend werd (36). Nog in den jare 1391 werden hun van stads wege daartoe 52,000 steenen gegeven, en eerst in 1422 werd hunne kerk ingewijd en naar de heilige WALBURGIS genoemd (37). — Ook hier wisten zich deze Heeren, naar het schijnt, niet bemind te maken. Immers, reeds in den jare 1464, werd, door de magistraat, aan eenige vrouwen, om haar oneerbaar gedrag met de Kanoniken, de stad ontzegd, hetwelk door deze zoo hoog werd opgenomen, dat zij, zich op hunne voorregten beroepende, de stedelijke regering noodzaakten, om aan verscheiden andere, aan welke om dezelfde reden de stad nog ontzegd zoude zijn geworden, bij voortdoring de inwoning te vergunnen (38). Het was eerst, toen, bij de afschudding van het Spaansche juk, ook onder ons de godsdienst-hervorming haren zetel vestigde, dat deze kweekschool der ongerechtigheid eene waardige bestemming kreeg; want in den jare 1583 werden de woningen der Kanoniken in een verblijf der Burgerweezen veranderd, welke echter, in 1616, naar de Ketelstraat verplaatst zijn, alwaar wij hen nog aantreffen, terwijl toen de oude woningen bij gedeelten werden verkocht (39). De kerk werd, van dezen tijd af, voor een lands-arsenaal en naderhand tevens voor een stads magazijn gebruikt (40); totdat zij, door den

(36) Zie *Slichtenhorst*, *Geldersche Geschiedenissen*, bl. 575, en *Pontanus*, *l. l.* lib. VI. p. 187; lib. VII. p. 212 et 248.

(37) *Kronijk van Arnhem*, bl. 3 en 7.

(38) *Stads secreta camerae*, fol. 34; zie ook *Kronijk van Arnhem*, bl. 36, 37, en *Arnhemse Oudheden*, deel I. bl. 140-144.

(39) *Kronijk van Arnhem*, bl. 225 en 264. Zie ook *Raadsignaat van 1616*, fol. 29.

(40) *Arnhemse Oudheden*, deel IV. bl. 208 en volgg.

voormaligen Koning van Holland, aan de Roomsch-Katholijke gemeente geschonken werd, welke haar nog gebruikt.

Van hier leidt de weg, langs het *Huis van Burgerlijke en Militaire Verzekering*, voorheen het *Provinciaal Tuchthuis*, dat, in den jare 1710, op den grond van den moestuin van het voormalig Agnieten-klooster gebouwd werd (41), naar het *St. Katharijnen Gasthuis*. Dit Gasthuis dagteekent reeds van den jare 1306, toen Graaf REINALD I. het stichtte, door de vereeniging van twee verschillende gasthuizen (*hospitalia*), waarvan het een reeds vele jaren vroeger bestond (42), het ander, niet lang te voren, door zijne zuster MARIA, was opgericht (43). Het stond toen in de Bakkerstraat en besloeg de ruimte tusschen het Kerkhof, de Pastoorstraat en de Torensteeg, totdat het, in den jare 1636, herwaarts, in de gebouwen van het voormalig Agnieten-klooster, werd verplaatst: het oude gasthuis in de Bakkerstraat, dat geheel vervallen was, werd toen, ten behoeve van de stad, bij gedeelten verkocht (44).

Veel zoude hier nog gezegd kunnen worden over andere Arnhemsche oudheden: wij zouden de plaats kunnen be-

(41) *Kronijk van Arnhem*, bl. 303.

(42) Namelijk reeds in het jaar 1246. Zie *Bondam*, t. a. p. afd. III. bl. 456; vergel. bl. 496 en 518.

(43) Tot dit gasthuis heeft dus waarschijnlijk geen betrekking het *Insula Dei*, of de *Godsweerd*, van Graaf REINALD I; doch het is hier de plaats niet, om over het geschil daaromtrent uit te weiden: men zie *van Spaen*, *Hist. van Gelderl.*, deel I. bl. 433-442, en mijne *Gedenkw. uit de Gesch. van Gelderland*, deel I. bl. 92; ook *O. Tulleken*, *dissert. de Insula et Monte Dei*.

(44) *Kronijk van Arnhem*, bl. 276, 277.

schouwen, waar de in den jare 1818 afgebrokene *St. Jans Kerk* plagt te staan; zij was te voren eene bezitting van de Ridder van Maltha en een der oudste Nederlandsche gebouwen: wij zouden de overblijfsels van het *Minnebroederen Klooster*, thans tot schoolgebouwen en andere einden ingerigt, kunnen bezoeken: wij zouden over *Marienburg*, over *St. Pieters* en *St. Anthony Gasthuis*, over den *Grooten Oord* en andere in de oude geschiedenis der stad voorkomende gebouwen en plaatsen kunnen spreken (45); — maar voor den vreemdeling zou zulks allezins vervelend, en weinig belangrijk voor den inwoner zijn. Verlaten wij dan de stad, om in de eerste plaats haren allernaasten omtrek te beschouwen.

Voormaals was Arnhem aan de zijde der Veluwe door een groot bosch omringd, dat tot dicht aan de poorten reikte; het werd in den jare 1505, bij het hevig beleg, hetwelk deze stad toen van FILIPS I, Koning van Kastilië, moest verduren, grootendeels omgehouden (46).

De stad heeft vier poorten: de *St. Eusebius*, gewoonlijk *Sebis-* of *Sabelspoort* genoemd; de *Rijnpoort*; de *St. Janspoort*, en de *Velperpoort*. Sedert men de drie laatstgenoemde, overblijfselen der middeleeuwsche versterkings-

(45) Die er meer van weten wil, zie de werken van den geleerden *G. van Hasselt*, vooral de *Kronijk van Arnhem* en *Arnhemse Oudheden*, 4 deelen; en voorts mijne *Aardrijkskundige Beschrijving der Stad Arnhem*.

(46) *Pontanus l. l. lib. XI. p. 630* zegt: *lucum funditus excisum*: de heer *G. van Hasselt* meent te bewijzen, *Arnhemse Oudheden*, deel I. bl. 90, dat het bosch in 1548 nog aanwezig zij geweest; maar de plaats kan zeer wel den naam van *Arnhemmer bosch* behouden hebben, ofschoon toen grootendeels in bouwland verkeerd.

kunst, afgebroken heeft, wordt de stad, aan die zijden, door een zwaar ijzeren hek afgesloten.

Het is tusschen de Sabelspoort en de Rijnpoort, dat, gelijk wij reeds zagen, de rivier op eenen korten afstand langs de stad stroomt. — Buiten de Rijnpoort vertoont zich al aanstonds eene gansche rij van fraai beplante heuvels, wier groene glooijing tot op den oever der rivier reikt: tot op een vierendeeluurs afstand van de stad is *boven over en onder langs* dezelve eene aangenaam belommerde wandeling, die op de stad, op den kronkelenden loop van den Rijn, hier op sommige plaatsen bijna regt onder des wandelaars voeten stroomende, en op het lagchende groen der Betuwsche velden, met de Nijmeegsche, Kleefsche en Eltensche bergen in het verschiet, een heerlijk uitzigt vergunt. Van deze hoogte werd, in het jaar 1660, een aanzienlijk gedeelte losgerukt en in den Rijn gestort: het was misschien te voren door het van de bergen afstroomend regenwater ondermijnd, waar nu bijkwam, dat een hevige storm er den stroom der rivier met verdubbelde kracht op deed aanvallen: de plaats, waar dit voorviel, is nog ligtelijk te herkennen (47). — Deze wandelplaats was te voren nagenoeg de eenige, welke als het ware onder de muren der stad gevonden werd, daar deze

(47) Van dit voorval wordt uitdrukkelijk melding gemaakt door den Arnheemschen dichter *R. Keuchenius, musae juveniles*, p. 177, in deze woorden: *De monte Arnhemensi suburbano, vi tempestatis divulso, anno mirabili ciorclx.*

» *Satin' superbe? Poenitere quid cessas?*

Minatur ira numinis, tremunt montes.

Tremente monte tempus est, tremant mentes.”

Ook wordt het bevestigd door de registers der stad en van de Geldersche Rekenkamer van dien tijd.

tot op eenigen afstand rondom met buitenwerken omringd was; nadat echter die buitenwerken, in den jare 1808, door den toenmaligen Koning van Holland, ter slooping, aan de stad afgestaan zijn, en (terwijl zulks gedurende den tijd der Fransche overheersching verschillende zwarigheden gevonden had) de gifte van LODEWIJK door onzen tegenwoordigen geëerbiedigden Koning bevestigd is geworden, heeft men, gedurende de laatst verloopen jaren, de slooping der vestingwerken met ijver voortgezet en dezelve in fraaije wandelplaatsen herschapen. Rondom de stad loopt nu eene breede dubbele laan, langs welke een aantal slingerpaden, in eenen goeden smaak aangelegd, over verschillende hoogten, met allerlei soort van heesters beplant, heenvoeren, en aan iedere zijde der stad de grootste verscheidenheid van uitzigt opleveren: hier over de lage vlakke Betuwe, dáár over boschrijke hoogten; hier op den kronkelenden Rijn, dáár op eene stille waterkom; hier op heuvels met golvend graan, dáár op het vruchtbare weiland van het *Arnhemmer-Broek*. — Het laatste is een polder, aan de eene zijde door de bergen, aan de andere zijde door den dijk ingesloten. Oudtijds diende deze streek voor gemeene weide; doch in het jaar 1364, nadat de stad veel van eenen zwaren brand geleden had, schonk Hertog EDUARD aan Schepenen en Raad de vergunning, om die, ten behoeve der burgerij, te mogen verdeelen, op zoodanige wijze, als zij het meest geschikt zouden oordeelen; hetwelk toen ook geschiedde (48). Door middel eener sluis wordt er jaarlijks het vruchtbaar makend win-

(48) De oorspronkelijke giftbrief van EDUARD berust nog op het stadhuis en is uitgegeven in mijne *Gedenkwaardigh. uit de Geschiedenis van Gelderland*, deel II. bl. 191. Vergel. voorts *Slichtenhorst, Tooneel*, bl. 95.

terwater binnengelaten. — De wandelpaden, waarvan wij zoo even spraken, strekken zich het verste uit aan de zijde van het voor weinige jaren door den heer C. A. WEERTS gestichte landhuis MARIENBERG. Te voren stond hier het van ouds bekende logement *de roode haan*, in hetwelk, in den jare 1672, Koning LODEWIJK XIV, kort nadat de stad zich aan hem had overgegeven, gedurende eenige dagen, zijnen intrek nam (49). Langs het genoemde landhuis, aan gene zijde van het plein, voor de wapenoefeningen bestemd, slingert het wandelpad over drie met jong plantsoen bedekte heuvels heen, welke nog in 1813 als batterijen aanwezig waren, en toen, gedurende zes dagen, ter verschansing verstrekten aan de Franschen, die zich van achter dezelve tegen eene groote overmagt met woede verdedigden, en deze stelling, op den 30 November, niet dan na een hevig gevecht, verlieten, ten gevolge waarvan toen ook de stad zelve, door het Pruissisch leger, stormenderhand werd veroverd. In zachte kronkelingen, leidt het den wandelaar, onder bestendige afwisseling der heerlijkste nitzigten — op de duizendvoudige schakeringen van het amphitheatersgewijze zich verheffend geboomte, dat het prachtige hier dicht bij gelegene huis van Sonsbeek omringt en zich in den breeden vijver spiegelt; op den Rijn, en de fraai beplante of met welig graan bedekte hoogten, die

(49) Raadsignaat van dat jaar, bl. 146, alwaar ook gevonden wordt, dat, nadat de stad den 16 Junij bij verdrag was overgegaan, de Koning, bij zijne terugkomst van Utrecht, in *den rooden haan* logerende, zich op den 12 Julij van daar naar den Prins van CONDÉ begaf, die aan eene bij den overtocht van den Rijn ontvangene wonde op het Provinciale Hof het ziekbed hield. Na aldaar door de verschillende regeringskollegiën begroet te zijn, keerde de Koning naar *den rooden haan* terug.

zich met zachte helling van den oever verheffen; op de Betuwsche velden, en op de stad, met hare smaakvol aangelegde singels — en het brengt hem vervolgens bij de wandeling, onder den naam van *boven over* bekend, op dat punt, waar hij gelegenheid vindt, om, in een wél ingerigt paviljoen, het verrukkelijkste uitzigt over den breeden stroom, die hier met zijne groote bogt den berg het meest genaderd schijnt, en over deszelfs bevallige boorden, volkomen te genieten.

Aan deze wandeling, naar den kant van het Broek, grenst een klein, maar uitnemend vruchtbaar, bevallig aangelegd en door veel loopend water verlevendigd plaatsje, **GELDERS SPIJKER** geheeten. Het werd, in den jare 1617, gebouwd, op de plaats, waar voortijds een molen stond, de *Boekhorster molen* genoemd, door **ADOLF VAN GELDER**, den kleinzoon van **KAREL VAN GELDER**, eenen der natuurlijke zonen van Hertog **KAREL (50)**. Het is een dier weinige plaatsjes, welke nog zijnen ouden naam van *Spijker* heeft behouden (51): in vorige tijden droegen verschillende kleine landwoningen in den omtrek van Arnhem dien naam: zoo had men, bij voorb., een Megen spijker, een Graaf-Ernsten spijker, een Fontanus spijker, een Grammajer spijker enz., allen door den naam van derzelve

(50) Dit blijkt onder anderen uit een opschrift, alnog in den achtergevel te zien, onder hetwelk zich het wapen van Gelderland bevindt, ten teeken van bastaardij, met een dwarsbalk voorzien: het werd er, bij den herbouw van het huis, voor ruim 60 jaren, weder ingemetseld.

(51) *Kiliaan* vertaalt het door *armamentarium agricolae, cella rustica*. Misschien beteekent het oorspronkelijk eene *korenschuur*: men denke aan *Schillers Lied von der Glocke*:

» *Es füllt sich der SPEICHER mit köstlicher Habe.*»

eigenaars onderscheiden: *Gelders Spijker* zal dan beteekenen: *buitenwoning van VAN GELDER*. — Vooral buiten de Velperpoort schijnen vele van deze spijkers gelegen geweest te zijn; zij heette reeds in het jaar 1353 de *Spijkerspoort* (52). Een ander spijker, buiten de St. Janspoort gelegen en het *Gulden Spijker* genoemd, zal ons in het vervolg nog voorkomen.

(52) *Kronijk van Arnhem*, bl. 2.

